

УДК 130.3:111.7:140.8

Костюк Тетяна

АКСИОСФЕРА ДУХОВНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячується осмисленню аксіосфери духовної ідентифікації особистості, особливостей функціонування та ролі цінностей та ціннісних орієнтацій людини у творенні її духовного простору. У ній фокусується увага на сутності духовної сфери, її рівнів та проявів у житті особистості, розкриваються її характерні риси функціонування через спектр аксіологічної проблематики. Розглядається питання осягнення духовного початку в історії філософської думки.

Ключові слова: *духовність, особистість, цінність, духовне осягнення, рівень духовного життя, світовідношення, саморефлексія, ціннісно-сміслові орієнтації.*

Костюк Т.

АКСИОСФЕРА ДУХОВНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящается осмыслению аксиосферы духовной идентификации личности, особенностей функционирования и роли ценностей и ценностных ориентаций человека в создании его духовного пространства. В ней фокусируется внимание на сущности духовной сферы, ее уровней и проявлений в жизни личности, раскрываются ее характерные черты функционирования через спектр аксиологической проблематики. Рассматривается вопрос постижения духовного начала в истории философской мысли.

Ключевые слова: *духовность, личность, ценность, духовное постижение, уровень духовной жизни, мироотношение, саморефлексия, ценностно – смысловые ориентации.*

Kostiuk T.

AXIOSPHERE OF SPIRITUAL IDENTIFICATION OF PERSONALITY

The article is devoted to understanding the axiosphere of spiritual identification of personality, the functioning and role of values and value orientations in the creation of human spiritual space. It focuses attention on the nature of the spiritual area, its levels and manifestations in the life of the individual, reveals its characteristics of functioning across the spectrum axiological problems. Analyze the question of understanding the spiritual principle in the history of philosophical thought.

Keywords: spirituality, identity, values, spiritual comprehension, level of spiritual life, outlook, self-reflection, value-semantic orientation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Попри довгу історію свого осмислення та ще довші витoki проблематика «духовного» й по сьогодні набуває неабиякої актуальності та необхідності подальшого вивчення в нових умовах задля з'ясування передумов нинішніх колізій, виявлення шляхів їх вирішення і перспектив футурологічного проектування прогресивних шляхів цивілізаційного розвитку та руху в майбуття.

Інформаційна ера, глобалізаційні тенденції, стрімкість продукування масової культури, науково-технічний прогрес з його гіпотетично-перспективною технологічною сингулярністю тощо – усі ці процеси, породжуючи дисгармонію у співіснуванні морального та духовного начал, створюють усе нові й більш складні виклики «духу» та завади для його прояву.

Сучасний етап розвитку соціокультурної сфери ставить перед нами перш за все питання про людину та її місце в сучасних історичних процесах. У кінцевому підсумку, питання полягає в тому, чи стане особистість морально-відповідальною, духовно-вільною, ціннісно-сміслово багатою, гармонійно розвиненою, самовизначено-ініціативною – здатною бути зацікавленою та активно задіяною у функціонуванні всіх сфер своєї життєдіяльності: плекати та піклуватись про свою родину, сумлінно та плідно виконувати свої трудові обов'язки, проявляти ініціативу та творчі здібності, розвиватись та водночас бути соціально активною, дійовим членом громадськості, здатним творити, розбудовувати свою державу, зберігаючи повагу до її предковичних звичаїв і традицій – зможе відстояти гідність свого духовного походження чи стане заручником негативних процесів і тенденцій, рухаючись у бік занепаду.

Так чи інакше, попри складність історичного процесу, долаючи століття, «духовний» простір, безперечно, залишається

фундаментальною ціннісною засадою соціокультурного буття людства, здатною призвести його до прогресивного розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Поняття «духовного» – багатогранне й водночас неоднозначне, про що свідчить велика кількість його інтерпретацій різними науковцями. Воно є предметом міждисциплінарних досліджень, зокрема: філософії, релігієзнавства, культурології, історії, психології, соціології, антропології тощо.

Проблематика духовності в різних аспектах простежується в роботах таких сучасних дослідників: В. Андрущенко, Р. Арцишевського, Г. Балла, І. Беха, Л.Буєва, Л. Виготського, Н. Вострокнутова, Є. Головахи, П. Єршова, О. Забужко, В. Зінченко, М. Каган, В. Кремень, Г. Осіпова, І. Прокопенко, В. Сагатського, О. Стьопіна, Т. Титаренко, Ю. Терещенко, І. Філіппова, В. Федотова, Е. Фромма, М. Цибра, А. Швейцера, Л. Шнейдера, В. Яніва, Л. Губерського, Г. Дьяур, М. Лапіна, І. Шаповалова та ін. Українська філософська традиція висвітлення питань, пов'язаних із параметрами духовності, презентована також дослідженнями Б. Головка, О. Гордієнко, М. Кашуби, С. Кримського, Л. Левчук, В. Ляха, В. Малахова, В. Нічик, М. Поповича, Л. Ситниченко, В. Табачковського, І. Романова, Н. Хамітова, В. Шинкарука, В. Ярошовця та ін.

Незважаючи на вагомий внесок вищезазначених учених та філософів у теоретичне осмислення феномену духовності, водночас потребує уточнення питання комплексного та всебічного визначення її підґрунтя соціовітального компоненту особистості, окреслення особливостей змісту і структури її духовної ідентифікації та закономірностей функціонування в контексті фундаментальних засад індивідуально-суспільного буття.

Оскільки поняття духовності є доволі ємким, багатовимірним та дуже складним, його варто розглядати поліфонічно з різних ракурсів. У зв'язку з цим важливо зосередити увагу саме на філософсько-світоглядному його осмисленні в різних сферах прояву людської соціовітальності, а також показати людське існування як індивідуально-неповторну сутнісну реальність, фундаментальним компонентом якої є саме сфера «духу». Реалізація цієї **мети** потребує вирішення таких основних **завдань**, як виявлення головних форм прояву аксіологічних складових та чинників, що зумовлюють специфіку ціннісного простору особистіс-

ної духовної ідентифікації, а також розгляд принципів духовної репрезентації як результату рефлексії. Наукова *новизна* полягає в з'ясуванні взаємозв'язку духовності з ціннісною сферою особистості; розкритті на підставі комплексного філософського аналізу сутності особистісної духовної ідентичності в контексті її динаміки та взаємозв'язку зі структурними елементами аксіологічного простору, ціннісні засади якого й утворюють підґрунтя останньої.

Актуальність дослідження підкреслюється й важливістю осмислення сучасних специфічних процесів та колізій усіх сфер соціального буття, що потребує з'ясування стану їх духовного виміру та важелів, спрямованих на подолання духовної кризи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Дослідження духовності як неодмінної умови соціалізації особистості та ролі ціннісно-сислової сфери у житті людини й суспільства були предметом філософських пошуків з часів Античності. Філософи Стародавньої Греції та Риму, зокрема Евріпід, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Л. Сенека, Овідій започаткували етико-раціоналістичне осягнення особистості в просторі суспільних процесів. Душа починає розумітись сутністю людини, що дозволяє відрізнити її від будь-якої іншої істоти. Більше того, про неї людина має піклуватися. Сократове «виросування душі» пізніше назвуть духовним розвитком, а прагнення людини стати якнайкращою – духовністю.

Середньовічні філософи Августин Блаженний, Афанасій Олександрійський, Василій Великий, Григорій Ніський, Іоанн Дамаскін та ін., намагаючись у дусі геоцентризму пояснювати суспільні відносини за зразком відносин особи і Бога, розглядали життя людини крізь призму «божественної сутності». Не заперечуючи реальності речового світу, суспільства свідомість середньовіччя тлумачила її як «зовнішню видимість» більш фундаментальної реальності – духовного світу. Тому ключ до розв'язання всіх, у тому числі й суто «земних» проблем, тогочасна людина шукала саме у сфері духу.

Соціально-філософські пошуки доби Відродження переросли теологічні традиції та поставили в центр уваги окрему людину як творця власного щастя. За умов інтересу до всього земного та людського розквітла й темтика духовності, що повернула собі статус життєвої філософської категорії, котрий мала в античності. Ця

тенденція простежується у працях Дж. Бруно, Ф. Бекона, Спінози, Нікколо Макіавеллі, Томаса Мора, Томазо Кампанелли та ін.

Філософська думка Нового часу та Просвітництва продовжує започатковану попередниками традицію. Значний внесок у формування уявлень стосовно істинності феномену людської духовності внесли представники німецької класичної філософії І. Кант, Й. Фіхте, Ф.Шеллінг, Гегель та інші, у роботах яких проблема духовності висвітлюється як особливе сутнісне формування людини, її іманентний атрибут, діалектична суперечність буття й існування, конкретної реальності й абстрактного ідеалу. Саме з їх легкої руки духовність уперше була представлена у вигляді змістовного процесу, що асоціювався з удосконаленням людини, здобуттям нею позицій громадянина та високоморальної істоти.

Західна філософська думка кінця XIX-XX ст., що представлена основними течіями неklasичної філософії: «філософія життя» (Ф. Ніцше, З. Фройд, Г. Зіммель, В. Дільтей, О.Шпенглер, А.Бергсон, Е. Фромм); екзистенціалізм (А. Камю, Ж. П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс), філософська антропологія (Х. Ортега-і-Гассет, М. Шелер), феноменологія (Е. Гуссерль), персоналізм (Н. Бердяєв, М. Бубер, В. Франкл), релігійна філософія («філософія серця»: П. Юркевича, В. Зеньковського, С. Франка, «християнський еволюціонізм» П'єра Теяра де Шардена, «філософія всеєдності» В. Соловйова, С. Булгакова, П. Флоренського, «неотомізм» Е. Жільсона, Ж. Марітена, К.Ранера, Ю. Бохенського, «діалектична теологія» К. Варта, Я. Тіліха, Р. Бульпшана, «теософія» О. Блаватської, Р. Штайнера, учення «живої етики» О. Реріх, «діалектична теологія» К. Барта, Р. Нібура тощо), продовжила вивчення складного поняття духовності.

Представники «філософії життя» утверджували першорядність волі стосовно всіх інших виявів духовного життя, у тому числі й стосовно розуму. Основні цінності напрямку – прагнення до життя, відсутність страху смерті, бажання бути сильнішим за інших, воля до влади, благородство й аристократизм духу.

«Філософська антропологія» визначає дух єдиною категорією, котра здатна відобразити специфіку людського буття у світі, а духовність – основоположним осередком людини, який визначає грані її особистості. Проте духовне, ціннісно-моральне начало може реалізувати себе у самопізнанні та культуротворенні лише віднайшовши ефективні способи приборкання бурхливої

біологічної енергії життя. У бутті духу ж важливе місце займають абсолютні цінності, котрі уможлиблюють комунікації у людському соціокультурному просторі.

Екзистенціалізм констатував кризу духовності, пов'язану з розпадом традиційних ідеалів, цінностей та передусім із занепадом релігійної віри. Відтак крах релігійних переконань породив появу різних концепцій нігілізму, псевдо віри та втрату істинних основ релігійного віровчення. Головна увага приділяється духовній активності та духовній витримці людини, яка виявилася закинутаю в ірраціональний потік подій та глибоко розчарувалася в історичному процесі. Постає пропозиція звернутись до людської душі, до умов її справжнього само-буття, філософської віри, що робить нас солідарними з іншими людьми в їх боротьбі за свою волю, права, можливості, за свій духовний розвиток.

Переважна більшість напрямків та концепцій релігійної філософії репрезентує ідею Бога та віри у Нього як абсолюту, розумної й моральної першооснови світу, що випромінює фундаментальні потреби й установки людини, дає їй правильні орієнтири у розв'язанні своїх життєвих проблем, забезпечує гуманістичний вимір сучасного науково-технічного та соціального прогресу. Власне «антропологізація» сучасної релігійної філософії покликана перш за все з'ясувати проблему людини та її місце у світі, наголосити на гуманістичному змісті релігійного вчення, яке може стати плідним у вирішенні питань духовно-морального та соціовітального життя. В умовах ж сьогодення духовна людина повинна взяти на себе відповідальність за власні дії, майбутне перед наступними поколіннями.

Отож, проблема духовності та духовного розвитку людини протягом віків була і залишається й понині однією з фундаментальних філософських проблем.

У процесі соціалізації людини, окрім інтегративного входження в суспільство і включення в соціальні зв'язки, також відбувається формування її власного внутрішнього світу, ціннісно-смыслових параметрів буття. У цьому контексті постає питання духовності, що виражає пізнавально-інтелектуальну, художньо-творчу, морально-аксіологічну, гуманістично-комунікативну та почуттєво-емоційну активність людини, її спрямованість на становлення, саморозвиток, самовдосконалення.

Найпершою умовою формування духовності є здійснення процесу самопізнання і звернення людини до культури, яка існує в певній символічній формі – мові, міфології, мистецтві, науці, релігії, як до необхідної умови його життєвої орієнтації, пошуку та відкриття серед культурних цінностей тих із них, які відповідають потребам і прагненням його внутрішнього світу.

Як правило, поняття «духовність» можна окреслити через рівень знань, освіченість, етико-моральну систему співвідношень людини як особистості та її ставлення до соціальної реальності. Духовність – це свідчення певної ієрархії цінностей, цілей та змістів.

Особистість, яка володіє духовними цінностями, стає на вищу сходинку, оскільки духовність забезпечує людині гідне життя, правильне поведіння у відносинах з навколишньою дійсністю. «Духовне освоєння є сходженням по шляху набуття «істини, добра та краси», а також інших високих цінностей. На цьому шляху визначаються творчі здібності людини не тільки мислити та діяти утилітарно, а й співвідносити свої дії з чимось «надособистісним» [6, с. 33].

Одним з найвидатніших філософів ХХ сторіччя – М. Бердяєв убачав джерело духовності в надприродному початку, показуючи, що віднаходження духовності є головною метою людського життя, оскільки людина є не тільки істотою природною чи суспільною, а й духовною. На думку філософа, духовність – це найвища цінність, якісна складова, найбільше досягнення людини. Саме завдяки духовності вона не лише освоює, змінює, відтворює, освітлює природну та соціально-історичну дійсність, а й здатна змінювати власну програму, конструювати нові діяльнісно-поведінкові алгоритми, генерувати та досягати принципово нових позитивних цілей.

Духовна людина, на думку М. Бердяєва, не боїться взяти на себе відповідальності не лише за власну долю, але й за долю своїх близьких, за щастя своєї нації, народу, людства, усього світу. Філософ стверджує, що духовність є метою і досягненням самої людини, тобто результатом її певних цілеспрямованих зусиль [3, с. 319].

Духовність розглядалася філософом як вища якість людини, що наділяє її особливою цінністю та гідністю, внутрішньою незалежністю та цілісністю. Проте гідність людини як вільної ду-

ховної істоти не означає повної самодостатності людського існування, адже людина – насамперед образ і подоба Божа, що має з Ним духовно-екзистенціальні зв'язки й постійно трансцендентує до Нього, долаючи свою обмеженість [2, с. 584–585].

Поняття духовності у Бердяєва є тісно пов'язаним із поняттям людяності. На його думку людина є водночас буттям душевно-тілесним і духовним. Вона може любити рабство й прагнути свободи, поєднувати в собі моральну висоту та низькість. Саме дух вносить цілісність, змістовий зв'язок, завершену смислову єдність у душевно-тілесне буття людини. Духовність не протиставляється тілесному або матеріальному світу, а означає їх трансформацію, досягнення вищої якості цілісної людини, реалізації особистості та подолання нею обмеженого простору й часу [1, с. 427].

Отже, духовність осмислюється як процес єднання з Богом, проникнення божественною сутністю. Духовність як уособлення божественної благодаті відкриває джерело нової внутрішньої сили, яка спонукає людину віднайти свої творчі потенції, відродитись, стати вільною у виборі на смисложиттєвому шляху.

У релігійному плані, духовності як Богоподібності, побудована концепція П. Юркевича, яка характеризує дух осередням людської особистості, серце – містичним та чуттєвим органом пізнання, перцепції та екстраполяції найвищих сакральних цінностей, а Богоподібність – пробудженням та вершиною людського життя [10, с. 563–586].

«Моральні вчинки можливі для людини, тому що їй притаманна свобода, – пише філософ. – Ця свобода проявляється в здатності душі самовизначатися до діяльності. Про вчинки людини судять залежно від того, чи визначаються вони зовнішніми обставинами, чи виникають із безпосередніх та вільних рухів серця. Справи людини набувають високої моральної цінності лише тоді, коли здійснені вільно, охоче, з любов'ю або від серця, сумлінно, з щирістю. Це зовсім не означає, що розум не відіграє ролі у поведінці людини, але це означає, що наміри розуму можуть отримати моральний зміст тільки услід, як вже діємо і живемо за своїм моральним призначенням. Основа душевного життя є почуття, що в свою чергу є джерелом вияву духу, котрий спонукає думки і вчинки та є корінням морального буття [10, с. 583].

С. Кримський визначає духовність здатністю переводити універсум зовнішнього світу особистості у внутрішній на етичному підґрунті, продукувати той внутрішній світ, через який реалізується самотність людини, її неповторність, свобода та воля залежно від мінливих ситуативних змін. Активна особистість самостійно створює власну духовність, а не приймає її як даність [5, с. 21–22].

Кожна людина, з одного боку, успадковує духовне багатство попередніх поколінь, їхні традиції та звичаї, мову та образно-символічну систему, культуру; з іншого – проходить процес усвідомлення володіння цим духовним багатством та формування соціальної, етнічної або національної самоідентифікації. Останнє відбувається під впливом таких чинників, як соціальне середовище життєдіяльності людини, освіта, культура, виховання та самовиховання. Оптимальне поєднання впливу цих чинників обумовлює становлення соціалізованої особистості.

Активно-творча діяльність соціалізованої особистості з освоєння та перетворення світу; створення, зберігання, розподілу, споживання й трансляції духовних цінностей та ідеальних змістів розкривається на таких основних рівнях, як: індивідуальний, суспільно-громадський та загальнолюдський. *Індивідуальне духовне життя* пов'язане з глибинним розумінням свого буття, його змісту, мети, вищого блага, розвитком і реалізацією свідомого і творчого ставлення до світу (внутрішнього та зовнішнього). *Суспільно-громадське духовне життя* охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом з його носіями – соціальними суб'єктами: індивідами, громадянами, націями, народами, етносами. *Загальнолюдський рівень духовного життя* особистості базується на загальнолюдських цінностях, прогресивних традиціях, духовно-моральних принципах гуманістичного початку цивілізації.

Духовність можна трактувати біполярно як своєрідний регулятив дій особистості, котрий, з одного боку, спрямований на розвиток та самовдосконалення через залучення до вищих (переданих Богом) релігійних цінностей, а з іншого – на життя, яке людина творить навколо себе через моральність власної поведінки, активності спрямованої на інших [8, с. 100–104].

Як зазначає І. Бех, «духовність так чи інакше передбачає вихід за межі власних егоїстичних інтересів, особистої користі та зосередженість на моральній культурі людства. То й цілі і на-

міри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування у світі й опори для особистісного самовизначення» [4, с. 196].

Духовна культура охоплює діяльність інтелектуальної, чуттєво-емоційної і вольової сфер людської психіки (індивідуальна культура) та продукти духовного виробництва (наука, виховання й освіта, включаючи філософію, етику, естетику, мистецтво, літературу, міфологію, релігію, мораль) – суспільну культуру. Духовна культура визначається розвиненістю культурних інститутів і організацій, інтелектуальної еліти, багатством інформаційної інфраструктури, стійкістю народних традицій, виступає одним з індикаторів розвитку і мірою благополуччя та упорядкованості суспільства [7, с. 102–106].

Духовність є формою синтезу індивідуального світопізнання, світорозуміння та світовідношення з механізмами саморефлексії як усвідомлення свого відмінного, особливого існування. Духовність людини є її своєрідним інтелектуальним (чуттєвим та раціональним), інтуїтивним, емоційним і моральним станом, що протікає на позитивному поведінково-діяльному тлі та характеризує її як цілісну особистість.

Духовність є внутрішньою енергетичною структурою особистості, основою її життя, ієрархією загальнолюдських, національних цінностей, творчістю за законами краси. Через духовний потяг особистість пізнає та оволодіває найвищими сенсожиттєвими цінностями, цілями та смислами, постійно сходиться до вершин високих ідеалів та реалізовує ціннісно-сміслові орієнтації у практичній діяльності.

Духовність постає здатністю людини не лише до внутрішнього самовдосконалення, але й до зовнішнього відчуття у ближньому особливі сакральної цінності, що спричиняє формування вияву толерантності, розуміння, співпереживання, особливого сердечного ставлення до іншого індивіда.

Аксіосфера духовної ідентифікації особистості представлена векторами зовнішнього, відображення у традиційних сферах життєдіяльності людини віддзеркалених у загальнолюдській, національній, родинній, релігійній, діяльнісній ідентичності.

Загальнолюдські *абсолютні цінності*, що мають універсальне значення: людина, благо, істина, добро, гармонія – це скри-

жалі, на які спирається буття всього людства. Зокрема, це гуманістичні цінності, сутнісний зміст яких характеризує сприйняття людини як вищої цінності та самоцінності, а також визнання того факту, що людство являє собою єдиний взаємопов'язаний організм, де кожна особистість відіграє неповторну роль.

Національні цінності – виростають з народних традицій і звичаїв та відбиваються у піснях, прислів'ях, творах літератури, мистецтва народу. Вони формуються в органічній єдності з загальнолюдськими та релігійними цінностями і в своєму розвитку збагачують їх. Такі категорії, як національна ідея, рідна мова і культура, державність створюють неповторність соціально-політичного та духовного життя нації. Національні ціннісні якості визначають «дух нації», її ментальність.

Родинні цінності – втілюють духовні засади існування родоводу як мікросоціуму, первісного осередку суспільства. Серед основних цінностей, що входять до цього ряду, можна назвати такі: сімейна любов, злагода, подружня вірність, піклування про дітей та інших членів родини, рівноправ'я, збереження пам'яті предків. Сімейні цінності вбирають у себе загальнолюдські, національні, релігійні трансформуючи їх у неповторний світ родини.

Релігійні (в українській традиції – християнські) цінності своїм джерелом мають книги Святого Письма, перш за все – Євангеліє та Апостольські послання, де визначається тріада ціннісних абсолютів для кожного християнина – Віра, Надія, Любов. Ці категорії взаємопов'язані та не можуть існувати одне без одного. Абсолютні для віруючих релігійні цінності ніколи й ні за яких умов не змінюються. Християнська етика вимагає беззастережного прийняття проголошених догматів [9, с. 45–55].

Діяльнісні цінності багато в чому визначають трудові дії працівників, їх трудову поведінку, а значить, і результати роботи. Ціннісна орієнтація людини, яка діє – ставлення до системи ідеалів, мети, засобів досягнення цілей та якості продукту, що створює особа. Цінність діяльності – не тільки у способі існування людини й суспільства, а й у способі їхньої саморегуляції, самозбереженні в процесі взаємин з навколишнім світом.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, підсумовуючи, слід відзначити, що «духовність» є складним мультиструктурним феноменом, який характеризує внутрішній світ особистості та виявляється у її зовнішніх поведінково-діяль-

номих виявах: чистому сумлінні, моральності, безкорисливості, працелюбності, відповідальності, добродіяння, допитливості, мудрості, релігійності, ввічливості у стосунках, естетичному вигляді тощо.

Важлива характерна риса духовного світу людини – зверненість її до історико-культурного надбання своєї Батьківщини, її народу, кращих взірців вітчизняної та світової духовної спадщини. Своєю чергою, духовна сфера особистості формується за можливості власного відбору культурних цінностей, засвоєнню їх, перетворюючи в індивідуальні особистісні характеристики.

Духовність особистості є багатогранною системою її цінностей, тим стержнем, довкола якого формується унікальна людська сутність.

Саме ж ідеї добра та милосердя, справедливості та співчуття, жертвовності та взаємодопомоги, ідеї солідарності між усіма людьми та народами є квінтесенцією духовного життя, а творіння добра, краси і гармонії в житті – головне призначення духовної культури.

Своєю чергою, слід відзначити, що особливо актуальною досліджувана проблематика постає саме в перехідні епохи, коли йде інтенсивний пошук нового духовного базису і джерела буття, а необхідність виявлення, усвідомлення і розвитку духовного простору людського життя набуває першочергове значення.

Література:

1. Бердяев Н. А. Диалектика божественного и человеческого / Николай Александрович Бердяев. – М. : АСТ ; Х. : Фолио, 2005. – 623 с.
2. Бердяев Н. А. Дух и реальность / Николай Александрович Бердяев. – М. : АСТ ; Х. : Фолио, 2003. – 679 с.
3. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Николай Александрович Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
5. Крымский С. Б. Контуры духовности. Новые контексты идентификации / Сергей Борисович Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21–22.
6. Культура. Идеология. Особистість: Методолого – світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

7. Селевко Г. К., Селевко Ф. Г. Социально-воспитательные технологии / Селевко Г. К., Селевко Ф. Г. – М. : Народное образование, 2002. – 176 с.

8. Силуянова Н.В. Духовность как способ жизнедеятельности человека / Н.В. Силуянова // Философские науки. – 1990. – № 12. – С. 100–104.

9. Фарина С. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах / С. Фарина // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – Київ : МФ НаУКМА, 2001. – № 3. – С. 45–55.

10. Юркевич П. Д. Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого / Памфіл Данилович Юркевич // Хроніка. – 2000. – № 3 9-40. – С. 563–586.